

Розділ ІХ

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 904(477)

Ю.Г. ТЮТЮННИК

Пам'ятки містобудування в індустріальній спадщині (на прикладі цукрозаводів України)

Розкриті особливості цукрових заводів України як пам'яток містобудування.

Ключові слова: пам'ятка містобудування, індустріальна спадщина, цукровий завод.

Пам'ятка містобудування як виробничий об'єкт.

Поняття пам'ятки містобудування в пам'яткоохоронній практиці, як окрема категорія, з'явилося недавно; воно, – підкреслює Б.В. Колосок, – “належить до наймолодших в сім'ї пам'яток культурної спадщини, а пам'ятки цього виду – до найскладніших” [1, с. 112]. Складність категорії «пам'ятка містобудування», на наш погляд, обумовлюється наступними причинами. 1. Її не просто коректно відокремити від поняття «пам'ятка архітектури», впевнено показати, в чому різниця між цими двома категоріями, не завжди вдається. Звідси випливають або змішування понять – «пам'ятка архітектури і містобудування» (тобто «...і архітектури», «...і містобудування»); або «диктат» перерахувально-го підходу, коли замість теоретично строго визначення подається список об'єктів, котрі за задумом того чи іншого теоретика слід віднести до пам'яток містобудування. 2. Оскільки містобудівні об'єкти складаються з об'єктів архітектурних, то, очевидно, на категорію «пам'ятка містобудування» переходять всі проблемні моменти і питання, властиві поняттю «пам'ятка архітектури», і деякі з них підсилюються в гатунку своєї проблемності і дискусійності. Ускладнюється дефініція пам'ятки містобудування. 3. Просторові розміри і територіальні масштаби пам'яток містобудування більші, аніж пам'яток архітектури – від міста в цілому до окремого архітектурного ансамблю. Містобудівні об'єкти на різних масштабах можуть мати специфічні риси і властивості, що роблять їх пам'ятками, і всю цю, обумовлену різномасштабніс-

тно специфіку, слід враховувати. 4. Час, на протязі якого створюється містобудівний об'єкт може бути, і найчастіше буває, набагато довшим, аніж час створення об'єкту архітектурного. Пам'ятка містобудування часто набуває властивостей палімпсесту, що для пам'ятки архітектури в цілому не притаманно. Якості палімпсесту значно ускладнюють «темпоральну будову» пам'ятки містобудування. 5. Часовий фактор обумовлює також динамізм пам'ятки містобудування. Як справедливо зазначає Б.В. Колосок, «пам'ятки містобудування мають парадоксальну, притаманну лише їм властивість: охороняти належить те, що знаходиться в розбитку і постійно змінюється. Ця відмінність від пам'ятки архітектури є особливо показовою» [1, с. 132]. 6. Пам'ятка містобудування включає до свого складу об'єкти не тільки архітектури, а й оточуючого середовища, доквілля, ландшафту. На цій обставині робить наголос відомий український теоретик архітектурного пам'яткознавства Л.В. Прибега [2] і його підтримує Б.В. Колосок [1]. Вхідження до складу пам'ятки містобудування предметів, факторів і процесів доквілля породжує проблему співвідношення, взаємозалежності і розмежування понять містобудівної і ландшафтної пам'яток. Так, як «знизу» пам'ятку містобудування важко відокремити від пам'ятки архітектури, так «зверху» її стає не просто відділити від пам'ятки міського, урбанізованого, містобудівного ландшафту. Цей нюанс в пам'яткознавчо-містобудівній теорії виник зовсім недавно, але по мірі підсилення в пам'яткознавстві ландшафтного підходу, його значення зростає і збільшується. 7. Як показали новітні дослідження Є.Є. Водзинського [3], до складу пам'яток містобудування в деяких випадках неодмінно слід включати видові точки, що можуть бути розташовані на значних фізичних відстанях від них самих пам'яток і навіть від їхніх охоронних зон. Але ці місця розташування видових точок є надзвичайно важливими для візуального розкриття об'єкту-пам'ятки (і архітектури, і містобудування), як такого і в його взаємодії з ландшафтним і штучним оточенням, середовищем. Включення до складу пам'ятки містобудування таких територіально віддалених місць, «розмиває» її просторові границі, але вимагає розгляду у складі категорії пам'ятки містобудування цих об'єктів-локусів, що фізично можуть бути зовсім і не зв'язаними з містобудівними або архітектурними об'єктами.

Коли ж мова заходить про пам'ятку містобудування, як об'єкт промисловий, як форму індустріальної спадщини, то всі перелічені та деякі інші складності розуміння пам'яток містобудування багатократно підсилюються тим простим фактом, що сьогодні по відношенню до виробничих об'єктів категорія пам'ятки містобудування у вітчизняній пам'яткоохоронній теорії і практиці використовується вкрай мало, майже не використовується¹. Зазначимо також: якщо до понят-

¹Між тим, в багатьох європейських країнах із розвинутими і давніми традиціями охорони і збереження індустріальної спадщини – у Великобританії, Німеччині, Іспанії, Франції та ін. – пам'яткоохоронно-містобудівний підхід до збереження виробничої старовини вже набув широкого застосування. Так, каталонський архітектор М.К. Айюала на старо-промислових територіях, що мають архітектурну та історично-містобудівну цінність, виділяє такі собі *antiguos recintos industriales* (дослівно «старовинні індустріальні пояси»), що крім старих

тя пам'ятки містобудування, як об'єкту промислового – індустріальної спадщини, рухатися і приходити від поняття «пам'ятка промислової архітектури» (а такий підхід є найпростішим), то всі складності дефініції останнього перейдуть перекочують на перше. Що таке пам'ятка промислової архітектури? – питання, далеке від розв'язання. Що ж тоді говорити про *промислову пам'ятку містобудування*, або, якщо хочете, про *пам'ятку промислового містобудування*? Візьмемо, наприклад, найпростіший для розуміння – перерахувальний – підхід до ідентифікації пам'яток містобудування. За В.І. Тимофійенком, до таких відносяться вулиці, провулки, проїзди; проспекти, бульвари, алеї; площі, майдани, еспланади; курдонери, двори, тупики; набережні та ін. [5]. Але як це все застосувати до промоб'єкту, проммайданчика, промзони?

У дефініції пам'ятки промархітектури А. Ковальова ще від 1971 говорилося: «Пам'ятками промислової архітектури є заводські комплекси, групи будівель, окремі будівлі і споруди, що призначені для виробничої діяльності людини, створені в різні історичні періоди і відбивають в плануванні, в структурі, в композиційному ладі і художньому образі характер трудових процесів та естетичні погляди тієї епохи, якій вони належать» [6, с. 41]. Неважко бачити, що в дефініції Ковальова, згідно сучасним уявленням про пам'ятки містобудування, останні змішані з пам'ятками промислової архітектури: «заводські комплекси» і «групи будівель» – це пам'ятки містобудівні, а не архітектурні. І що таке, з пам'яткоохоронно-містобудівної точки зору, «заводська вулиця», або «заводська площа», або «заводський тупик»? Як перенести на проммайданчик одну з основних ознак пам'ятки містобудування – історичні особливості планування і розпланування території? (А ще О.Я. Хорхот на початку 1950-х показав, що такі особливості існують [7]). Або взяти таке явище, як архітектурний ансамбль. Він водночас є пам'яткою і архітектури, і містобудування, складається з декількох (як мінімум, з двох) споруд, що фізично або композиційно пов'язані між собою. Якщо зважити на те, що блокування будівель і споруд вкрай характерне для промислового будівництва від початку його існування, а в ХХ ст. у вигляді так званого секційного блокування стало одним з його центральних принципів і прийомів [8], то провідною при ідентифікації пам'ятки промислового містобудування (або промислової пам'ятки містобудування) мала б стати категорія *архітектурно-промислового ансамблю*. Але про таке у вітчизняній пам'яткоохоронній теорії і практиці мова не йде. Ще одна «дошкульна» проблема – природні об'єкти в складі *промислової пам'ятки містобудування* (зупинимось на такому виразі). Геоекологічна традиція останніх десятиріч і в масовій уяві, і в теоріях науковців зробила завод і природу ворогами. Але нами було показано, що навіть рослинність проммайданчика – те, що найбільш страждає від «техногенного пресу», може являтися його дуже цінним компонентом – якщо проммайданчик розглядати, як пам'ятку [9, 10]. Що ж

цехів, включають до свого складу оточуючу громадянську забудову, планування проммайданчиків і прилеглих районів, рельєф місцевості, раритетні (старі) дерева, водні об'єкти [4].

до природного рельєфу, то в містобудуванні мабуть немає більш потужного геопластичного тандему, як сполучення геоморфологічних форм і форм архітектури виносного обладнання. Природні елементи ландшафту, як це не парадоксально, часто-густо для промислової пам'ятки містобудування мають значення не менше, а навіть більше, ніж для «нормального» містобудівного середовища, включаючи і садово-паркові ландшафти. Можливо, саме тому, що для проммайданчика, як містобудівної пам'ятки, вони найменш властиві.

Проммайданчики цукрозаводів як пам'ятки містобудування.

Теоретичні проблеми промислової пам'ятки містобудування можна перелічувати ще довго, але на викладеному ми зупинимось. Далі – проілюструємо загальні теоретичні міркування конкретними промоб'єктами – цукроварнями України. Думаємо, така «ілюстрація» допоможе з'ясувати сенс пам'ятки містобудування в контексті індустріальної спадщини і довести (або спростувати?) ті чи інші теоретичні положення. Отже, що таке пам'ятка містобудування по відношенню до цукрового заводу?

Ансамбль. Насамперед, підкреслимо, що такі поняття як «заводські комплекси» і «групи будівель», котрі фігурують у наведеному вище визначенні пам'ятки промархітектури, для цукрозаводів є вкрай характерними. Цукровий завод сам по собі невеликий; цехи й інші виробничі споруди концентруються на відносно обмеженій площі; технологічні потоки із відділення до відділення, з цеху до цеху відбуваються здебільшого на коротких відстанях (за виключенням – можливим – транспортування сировини до бурякорізок і відведення стічних вод до відстійників). Все це призводить до дуже тісного сполучення різних технологічних ділянок та вузлів і відповідно до блокування цехів і приміщень, де вони зосереджені. Близьке розташування цехів на цукровому заводі – правило. А в переважній більшості випадків – це не просто близьке розташування споруд і будівель, а їхнє блокування – фізичне з'єднання одних промспоруд і цехів з іншими. Це гарно видно вже у цукроварнях XIX ст. (рис. 1).

На цукрозаводах XX ст. «фантазмагоричне» комплексування і конструктивне злиття цехів і споруд в єдиний промархітектурний ансамбль набуло широкого розмаху і часто-густо виступає чи не найважливішим чинником, що обумов-

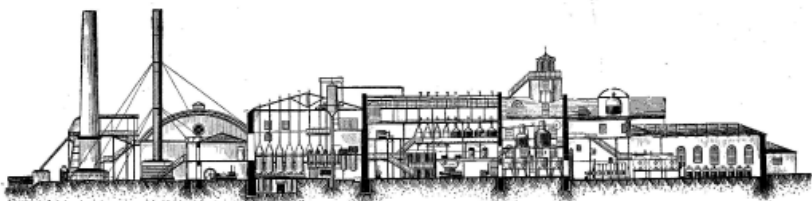

Рис. 1. Комплексування і блокування виробничих приміщень цукроварні – розріз через виробничі приміщення Балаклійського цукрового заводу у другій пол. XIX ст. із зображенням технологічних ланок виробництва (за [11]).

Рис. 2. Ансамбль цехових споруд цукрового заводу в смт Червоне Андрушівського р-ну Житомирської обл., липень 2014 р.

лює архітектурну привабливість та оригінальність промислового комплексу, як містобудівного утворення (рис. 2).

Слід наголосити, що за поняттям ансамблю проходить «нижня» межа між пам'яткою містобудування і пам'яткою архітектури, фабрично-заводський ансамбль цукроварні можна розглядати і так, і так. Але чи можна застосовувати поняття архітектурного ансамблю до «скупчення» виробничих приміщень і конструкцій? Адже традиційно архітектурний ансамбль – це щось «красиве» і «естетичне», «гармонійне» і «врівноважене», це архітектурний твір, стильова єдність і художня виразність: ансамбль садиби, палацовий ансамбль, навіть монастирський... Але цеховий? виробничий? Ми не маємо змоги і не ставимо тут завдання вдаватися у тонкощі естетики архітектури і містобудування², але на одному яскравому прикладі всю неординарність поставленого питання продемонструємо.

У свій час (не так давно) В.І. Тимофієнко запропонував переглянути теорію і практику пам'яткоохоронного архітектурознавства з точки зору концепції так зва-

²Втім зазначимо, що М. Дьомін і С. Царенко крім пам'яток архітектури і пам'яток містобудування пропонують розрізнити окрему і самостійну категорію пам'ятки архітектури і містобудування [12]. Думається, що саме її можна з успіхом застосувати до архітектурного, а значить і промислово-архітектурного, ансамблю, котрий має ознаки і архітектурної, і містобудівної пам'яток. Враховуючи те, що в промбудівництві фізичне та/або композиційне поєднання будівель і споруд є правилом, що диктується просторовою структурою технологічного процесу, розгляд «скупчення» фабрично-заводської забудови з таких позицій – як окремого виду пам'яток – може стати плідним.

них архітектурних мас (і глибше – архітектурної тектоніки). Він писав: “Суть архітектури <...> полягає у створенні просторового середовища за допомогою мас і саме взаємодія просторів з масами визначає образ архітектурного твору. <...> Під кутом розгляду співвідношення мас і просторів ще належить розглянути історію вітчизняного зодчества. <...> Саме під кутом співвідношення простору і маси треба розглядати і пам’ятники архітектури” [5, с. 273]. Думка варта уваги (нажаль автор не встиг її розвинути, а послідовників в нього не залишилося). Але парадокс полягає в тому, що Тимофієнко начисто відкидав «архітектурні твори», в яких саме грі мас і тектоніці споруд приділялася найбільша увага, але які йому просто не смакували (якщо мати на увазі естетичний смак) і не подобалися. Мається на увазі радянський конструктивізм і функціоналізм 1920-х рр., а також європейський архітектурний експресіонізм і пуризм, котрі Тимофієнко в своїх роботах просто анафеманствує [5]. Але ж, як переконливо показав інший метр архітектурознавства – С.О. Хан-Магомєтов [13, 14], найвищого розвитку гра митця-зодчого з архітектурними масами досягла в функціоналізмі Миколи Ладовського, а тектонічні ідеї найпишніше розцвіли в радянському конструктивізмі. У навчальній майстерні Ладовського, до речі, – що показово!, – перед студентами ставилися завдання виявити і показати засобами архітектурного проектування «масу», «вагу», «ритм» – як такі, як просторово-художні феномени в цілому, користуючись при цьому здебільшого транспортним і виробничим «матеріалом», тобто проектуючи об’єкти транспорту і промисловості. Саме там – в промисловому і транспортному будівництві, зодчі авангарду знаходили найвиразніші ігри мас і тектонічних сил архітектурного твору. (Потім, пізніше це розвинулося у хай-тек).

Наведений приклад свідчить, як ми думаємо, про крайній і нездоланий суб’єктивізм – навіть серед крупних фахівців! – в оцінці промоб’єкту, як твору архітектури і містобудування, а значить і в тій відповіді, що може бути дана на поставлене вище запитання: чи є сукупність цехів заводу архітектурним ансамблем? Пошук відповідей на нього – не в царині теорії та історії архітектури, не в площині мистецтвознавства (архітектурознавства) і пам’яткознавства. Теоретизувати тут слід в області філософії, естетики і психології. Це виходить за рамки даної статті. Тому ми оберемо позицію суб’єктивно-волонтаристичну, і в декларативному порядку проголосимо: так, скупчення виробничих споруд, конструкцій і будівель є архітектурним ансамблем – промислово-архітектурним ансамблем, *фабрично-заводським архітектурним ансамблем*. А значить воно може на всіх підставах вважатися промисловою пам’яткою містобудування. Водночас залишимо за читачем право вибору: якщо Вам така позиція не подобається, можете не притримуватися її. Великої теоретичної помилки в цьому не буде. Але можлива практична шкода від недостатнього розуміння цілей і завдань охорони індустріальної спадщини.

Заводські площі, вулиці і дороги. Щодо традиційних об’єктів пам’яток містобудування, які звичайно перераховуються (проспекти, бульвари, площі, кур-

донери...) і не викликають заперечення ні в кого, то тут ситуація на цукрових заводах досить проста. На великих підприємствах і комбінатах – багато доріг і майданів, є навіть свої проспекти. По ним проходять важливі технологічні потоки, тому всі вони дуже ретельно, ретельніше навіть, ніж в громадянському містобудуванні, розраховуються і плануються; і в своєму малюнокві, розмірах, плануванні, конфігурації є характеристичними ознаками виробництв того чи іншого профілю. Але це – на великих проммайданчиках, у широких промзонах, у потужних промвузлах. Цукроварня іноді комплексується з іншими виробництвами – з невеликими ремонтно-механічними, будівельними, агропромисловими тощо. Та здебільшого проммайданчик цукрового заводу – одинак, населений пункт, де він розташований – невеликий (село, селище, мале місто). Тому про «заводські проспекти» і «майдани» тут мова не йде. Навіть заводські дороги, як елемент розпланування території, а значить і пам'ятка містобудування, тут рідкість. Вони зустрічаються. Але не часто (рис. 3).

На цукрових заводах можуть в якості містобудівних структур виокремлюватися заводські і передзаводські сквери і невеличкі парки. Парки і сквери іноді теж вважають пам'ятками містобудування. Але, з нашої точки зору, це не вірно (як в загальному випадку, так і для проммайданчиків зокрема). Парки і сквери – об'єкти садово-паркового ландшафту і пам'ятки садово-паркового мистецтва, котрі в системі пам'яток власне і мають такий статус. Що цілком відповідає дійсності.

Цукроварні в просторовій структурі населених місць

Під час будівництва і функціонування гірничо-металургійних підприємств на Уралі в XVIII – на початку XIX ст. виникло поняття міста-заводу [15]. Це були

Рис. 3. Заводська вулиця – містобудівна складова забудови Шамраївського цукрового заводу в селі Руда Сквирського р-ну Київської обл., липень 2013 р.

настільки оригінальні містобудівні утворення, що в них навіть сформувався власний фольклор (чудово переданий відомим російським казкарем П.П. Бажовим). В аналогічних історичних та економічних умовах явище міста-заводу виникло і в інших країнах. Все життя міста заводу, починаючи з планування і забудови і закінчуючи образами та міфопоетикою було підпорядковано промислому підприємству. Пізніше в теорії і практиці містобудування виникло і розвинулося поняття про останнє як містоутворюючий чинник. Кажуть [16], що першим до окремого підприємства, як до чинника, котрий визначає планування міста, свідомо і цілеспрямовано звернувся видатний промисловий зодчий С.Є. Дудін – при забудові міста Іжевська.

Поняття про завод, як містоформуючий чинник, сьогодні застосовують, переважно, до велетенських комбінатів – металургійних, хімічних, текстильних та ін. – і електростанцій, особливо атомних. Зауважимо, що мова йде не про промисловий вузол чи промзону, містоформуюча роль яких очевидна і «стандартна», а саме про окреме підприємство, максимум, про територіально компактну групу однопрофільних підприємств. Але з повним правом це поняття можна застосувати і до цукрового заводу. Правда, з урахуванням розмірів населених пунктів, де вони розташовані. Цукровий завод, як зазначалося, підприємство невелике; тому у великому місті він «розчиняється» в забудові, або, якщо і впливає на неї, то тільки в найближчому оточенні, фрагментарно (на рівні мікрорайону, не ширше). Але в сучасних великих містах і цукрових заводів небагато. Як правило, це цукрорафінадні заводи, технологічний ланцюг яких значно коротший, аніж на цукропіскових заводах «повного циклу». В Україні вони збереглися в Одесі, Черкасах і Сумах (деякі ще й працюють). Колись рафінадний завод був і в Києві. У місті середніх розмірів цукроварня (цукропісковий завод) визначає просторову структуру, планування і характер забудови вже цілої околиці («кінця», району). Околиці тому, що для цукропіскового заводу необхідні відстійники, котрі із зрозумілих причин а ні в центрі міста, а ні в його середньому радіусі розмістити неможливо.

Мале місто, містечко (селище) і село – справжня містобудівна «стихія» цукроварні. Тут завод визначає план і забудову від чверті-третьої площі населеного пункту до його всього. Чим менший населений пункт і чим потужніша цукроварня, тим сильніший її вплив на нього. Це очевидно. А от що є неочевидним і менш дослідженим, так це залежність містобудівних параметрів населеного пункту від місця розташування в ньому цукроварні. Цей аспект, до речі, є важливим в пам'яткоохоронному контексті. Розглянемо його детальніше.

За своїм розташуванням в населених пунктах різних розмірів, тобто в загальному випадку, цукрозаводи можна ранжувати так: злитовані, центральні, інтегровані, відокремлені, острівні.

Цукроварні, точніше цукрорафінадні заводи *злитованого розташування* зустрічаються рідко і характерні для великих та середніх міст. Завод в населе-

ному пункті територіально практично не відділяється від оточуючої забудови, підприємство «занурене» у міську громадянську або промислову (якщо це промзона) забудову.

Центральне розташування цукроварні – це таке її розташування, коли вона «вписується» в історичний центр населеного пункту, або ж сама навколо себе формує центр, іноді як вторинний центр, поселення з усіма або більшою частиною властивих для центру об'єктів – адміністративних (ради, адміністрації), торговельних (магазини, ринки), зв'язку і транспорту (пошта, вокзал, автостанція), освіти (школа), культури (клуб), культу (церква), охорони здоров'я (лікарня, фельдшерський пункт, аптека). Можна розрізнити окраїнно-центральне і центрально-центральне розташування цукровні в поселенні. Перше виникає тоді, коли навколо заводу концентрується більша частина з перелічених вище «об'єктів центру», але геометрично розміщення проммайданчика із сонмом «об'єктів центру» на співпадає з центром поселення. В таких планувальних ситуаціях управлінські центри (ради, адміністрації) часто (але не завжди) територіально відриваються від просторових містобудівних структур, утворених цукроварнею. Окраїнно-центральне розташування цукрозаводів найбільш характерне для сіл. Центрально-центральне розташування цукровні в поселенні, як про це свідчить сама тавтологія у назві, формується тоді, коли геометричний центр поселення і його структурно-функціональний центр, утворений навколо проммайданчика, співпадають. Воно характерне для селищ міського типу, тобто для містечок.

Інтегроване розташування цукровні в поселенні формується тоді, коли проммайданчик з усіх або з переважної більшості сторін оточується забудовою, але а ні вторинного центру не формує, а ні з історичним/геометричним центром населеного пункту повністю не комплексується. Можна розрізнити центрально-інтегроване і клиновидно-інтегроване розташування. Перше характерне для середнього радіуса поселення при майже повному (за виключенням, можливо, кагатних полів і відстійників) оточенні цукрозаводу забудовою населеного пункту. Зустрічається в середніх і малих містах, рідше у містечках. Клиновидно-інтегроване розташування, яке зрідка можна спостерігати у селищах, характеризується тим, що цукрозавод із усіма своїми об'єктами (включаючи відстійники) суцільним клином входить у населений пункт, «сегментуючи» його від околиць (тут – відстійники) до центру (тут – заводоуправління).

Відокремлене розташування цукрових заводів найбільш властиве для досліджених нами населених пунктів. Завод із супутньою виробничою і невиробничою (робочим поселенням) інфраструктурою знаходиться на периферії населеного пункту: «щоб не псувати екологію». Він відокремлений від нього в плані і в забудові, але не повністю. Чи то однією-двома вулицями, чи то видовженою головною вулицею – транспортною артерією, чи то смугою інших виробництв (ферми, склади, цегельні тощо) цукроварня і «містечко» цукрового заводу навколо неї залишаються з'єднаним з основним масивом забудови населено-

го пункту. При повно-відокремленому розташуванні цукроварні від поселення вона виступає як цілком самостійний і самодостатній містобудівний модуль, але без достатньої кількості об'єктів обслуговуючої інфраструктури: цим, до речі, даний тип розташування відрізняється від окраїнно-центрального. Якщо ж до такого цукрозаводського містобудівного модуля додаються важливі «об'єкти центру», то слід говорити вже про відокремлене вторинно-центральне розташування. Воно буде вже переходом до окраїнно-центрального розташування, і в загальному випадку на різницю між цими двома формами розташування вказати важко; кожна ситуація має аналізуватися окремо. Відокремлене розташування цукрозаводу в поселенні – типове для сіл і містечок.

Острівне розташування цукровні в поселенні виникає при подальшому підсиленні тенденції до автономізації цукрозаводського містобудівного модуля, утвореного при повно-відокремленому розташуванні. Таке підсилення супроводжується повним фізичним розривом забудови населеного пункту і цукрозаводського модуля. Найчастіше цей розрив обумовлюється особливостями рельєфу і конфігурації гідрографічної мережі території. Ця форма розташування цукрозаводів зустрічається рідко і тільки в селах (точніше, вже навколо сіл). Яскравим прикладом острівного розташування є Юзево-Миколаївський цукровий завод, який з різних боків оточений аж трьома селами – Йосипівкою, Михайлином і Широкою Греблею (Козятинський р-н Вінницької обл.), але, як містобудівний феномен, не може вважатися частиною ні одного з них.

Форми розташування цукрозаводу та цукрозаводського модуля у населеному пункті, планування і розпланування населеного пункту, обумовлене в більшій або меншій його частині ядрами цукрозаводської промзабудови, слід віднести до пам'яток містобудування. Можливо, на перший погляд це і неочевидно. Але коли завод зникає фізично, просторові містобудівні структури, викликані ним до життя в минулі десятиріччя а то й сторіччя, залишаються ще тривалий час. Якщо не знати, не враховувати значення цукровні у формуванні просторової структури того населеного пункту, де вона колись існувала, то особливості забудови і планування останнього можуть видатися просто незрозумілими, недоречними і випадковими, в той час коли вони є історико-містобудівними утвореннями цілком логічними – народженими минулою епохою...

Цукрозаводські пам'ятокхоронно-містобудівні зони.

Чим є «історико-містобудівні утворення», «цукрозаводські містобудівні модулі», про які йшлося? З чого вони складаються?

Ще в 1871 р. М. Вітт ретельно перерахував ті об'єкти, котрі виникають навколо цукроварні і є необхідними для забезпечення її нормального функціонування і розвитку [17]. До складу Городнєцького цукрозаводу, за його спостереженнями, на початку другої третини XIX ст. входили: 1) патокова яма; 2) кісткопальня (виробництво кісткового вугілля); 3) газове господарство; 4) головна механічна майстерня; 5) бондарня із складом клепок, дошок, обручів і діжок; 6) лісовий двір з дерев'яною будівлею; 7) запасний двір (приміщення для вапна

та ін.); 8) чорний двір (кузня, стайні, кучерська, казарма, сарай); 9) пожежна; 10) паровий млин; 11) казарми для сімейних заводських робітників та майстрів; 12) приміщення для холостих робітників (гуртожиток); 13) училище; 14) лікарня. Вся ця виробнича і невиробнича інфраструктура або безпосередньо комплексувалася з проммайданчиком або розташовувалася навколо нього на деякій відстані, але не далеко. Так цукроварня утворює навколо себе містобудівний модуль. Звичайно з часом набір об'єктів змінювався, але принцип залишався – навколо цукрозаводу формувалася й існувала певна просторова містобудівна структура. Як зазначає відомий український організатор й історик вітчизняного цукроваріння О.С. Заєць, “заводи розвивалися як культурні центри, що мали розгалужену соціальну сферу” [18, с. 31]. Причому виникнення цього містобудівного явища сходило, як мінімум, до початку 1840-х років [18, с. 47].

Сьогодні «об'єкти-супутники» цукроварні, її містобудівний модуль, інфраструктура, викликана до життя заводом, представлені, в основному, наступним.

Житлова робітничка забудова – заводські житлові будинки для керівників і робітників заводу. Якщо така забудова є старою, історично цінною, то слід говорити про історичну житлову забудову цукроварень. У плані вона представлена по різному: компактним «цукрозаводським» мікрорайоном або групами «мікрорайончиків»; розкиданими то тут, то там окремими будинками або одним-єдиним, але велетенським будинком. (Останнє – явище дуже рідкісне, воно спостерігалось нами на цукроварні в селі Уладівці Калинівського р-ну Вінницької обл.). Подекуди, не часто, фрагменти житлової забудови змішуються з фрагментами промзабудови. Границя між проммайданчиком і житловим масивом стає нечіткою, в такому разі слід говорити про селитебно-промислову забудову.

Якою б не була цукрозаводська робоча житлова забудова, вона завжди має місце. Вона може підходити до цехів упритул, може відділятися від них вулицею, або відокремлюватися парком чи ставом. Але вона є завжди. В історичній робітничій забудові, як правило знаходяться архітектурно цінні, іноді раритетні будівлі, що мають безумовне пам'яткоохоронне значення.

Садиби. Іноді споруди колишніх керівників, хазяїв, засновників цукрозаводів «відриваються» від місць мешкання робочого люду і на тій чи іншій, але завжди невеликій, відстані від проммайданчика красуються окремо. «Красуються» тому, що, як правило, це панські садиби – з відповідним парком, архітектурно виразним будинком (рис. 4) або справжнім палацом.

Щодо власне парків і скверів, то вони у складі садиби, або окремо, теж комплексуються з проммайданчиками цукроварень, а іноді навіть оточуються промисловою забудовою. Тут можна зустріти твори топіарного мистецтва і ландшафтної архітектури. Але, як зазначалося, ми не поділяємо погляду, згідно якому сади і парки теж є пам'ятками містобудування. Це – окремий вид пам'яток – садово-паркового мистецтва.

Об'єкти соціальної інфраструктури – школи, лікарні, клуби, крамниці та ін. – можуть входити до складу житлової робочої забудови, а можуть розташо-

уватися поблизу заводу окремо. Серед них чимало старовинних, архітектурно виразних споруд – пам'яток архітектури.

Промислові і агропромислові об'єкти не цукрозаводського виробництва – проммайданчики ремонтно-механічних, склоробних, машинобудівних та інших підприємств, токи і елеватори, відгодівельні тваринницькі комплекси і ферми, автоколони тощо. Вони можуть бути пов'язані з цукроварінням технологічним ланцюгом (наприклад, на тваринницьких фермах використовують жом; машзаводи, як в с. Гребіники Васильнівського р-ну Київської обл., постачають обладнання на цукроварні), а можуть існувати автономно, не маючи до цукроварного виробництва ніякого відношення, але утворюючи разом з ним єдину промзону. Найчастіше така містобудівна ситуація спостерігається у середніх і малих містах та в містечках, але тваринницькі ферми часто комплексуються з цукроварнями і в селах. Г.І. Денисик і О.П. Чиж вивчили індустріально-містобудівну ситуацію навколо цукроварні в містечку Турбів (Літинський р-н Вінницької обл.). Показано, що цукровня є центром, навколо якого групуються цілий ряд інших виробництв – склоробний і керамзаводи заводи, водяний млин і міні-ГЕС, каоліновий і гранітний кар'єри. Більша частина з них не працює, і дослідники запропонували в промзоні, сформованій навколо Турбівської цукроварні, створити «музей індустріальної культури ХХ ст.» [19].

Залізничні станції. Комплексуються з проммайданчиками цукроварень рідко (хоча переважна більшість заводів або мали залізничне сполучення). Але якщо зустрічаються, то їхні вокзальні і житлові (для залізничників) споруди виглядають дуже ефектно – особливо будівлі старовинні (рис. 5);

Перелічені об'єкти слід об'єднати в цукрозаводські пам'ятоохоронно-містобудівні зони – селитебно-промислово і селитебну (з виокремленням соціально-інфраструктурної), садибну, залізничну, загально-промислово і агро-

Рис. 4. Будинок в садибі колишнього господаря цукрозаводу в м. Бобровиця Бобровицького р-ну Чернігівської обл., серпень 2012 р.

Рис. 5. Споруда вокзалу (1913 р.) залізничної станції «Дашівська» неподалік від проммайданчика цукрового заводу в селі Бабин Іллінецького р-ну Вінницької обл., липень 2013 р.

промислову. Ступінь охоронного режиму в них буде залежати від часу їх виникнення, художньої виразності і рясності архітектурно цінних споруд, меморіальної цінності, пейзажних якостей тощо. Але в будь-якому випадку, по нашому глибокому переконанню, містобудівні модулі, обумовлені цукровими заводами, не повинні залишатися поза увагою пам'яткоохоронців. Навіть, якщо перед нами тривіальна забудова. Навіть якщо відносно недавня. Адже пройде час і її історична цінність стане беззаперечною. А планування населеного пункту, обумовлене заводом, набуде ознак реліктового: завод зникне, а містобудівна структура, ним утворена, залишиться на довгі роки.

Подальша характеристика цукроварень України, як пам'яток містобудування, вимагає додавання до всіх їхніх вище перелічених якостей, властивостей, параметрів, об'єктів і т. ін. елементів природного довкілля – рельєфу, рослин, водойм і водотоків. Навіть ґрунти на проммайданчиках цукроварень формуються особливі – індустріоземи (правда, природними їх вже не назвеш). Але додавши елементи природного або антропогенного середовища до «класичної» (планувальної, архітектурної...) містобудівної структури, ми отримаємо вже ландшафт, містобудівний ландшафт або ландшафтно-містобудівний комплекс. Назвати можна по-різному, але дослідження і характеристика цих об'єктів, як пам'яток, як різновиду індустріальної спадщини, – дослідження ще більш цікаве і теоретично «захоплююче» – це вже предмет для іншої розмови.

Джерела та література

1. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: *Гріффена Л. О., Титової О. М.*; кол. авт.: *Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В., Горбик В. О.* [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.
2. *Прибсга Л. В.* Пам'ятки містобудування: методологічна сутність // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. 2005. – Вип. 7. – С. 3–13.

3. *Водзинський Є. С.* Принципи та методи охорони видового розкриття пам'яток архітектури в краєвиді історичних міст (1970-ті – 1990-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. арх. : 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 2011. – 28 с.
4. *Ayala M.C.* La transformación de antiguos recintos industriales // *Proyecto de transformación d'un antic recinte industrial. La Fabrica Nova a la ciutat de manresa.* Barcelona: Edición de la Universitat Politècnica de Catalunya, – 2003. – P. 10–12
5. Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – 336 с.
6. *Ковалёв А.* Проблема сохранения памятников промышленного зодчества // *Архитектура СССР*. – 1971. – № 11. – С. 12–18.
7. *Хорхот А.А.* Архитектура и благоустройство промышленных предприятий. – К., 1953. – 348 с.
8. *Костов К.* Типология промышленных зданий / Сокр. пер. с болг. М.: Стройиздат, 1987. – 208 с.
9. *Тютюнник Ю.Г., Супрунович Ю.О.* Антиекологія. Життя і смерть Київського «Радикалу» // *Праці центру пам'ятокознавства*. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 151–168.
10. *Тютюнник Ю. Г., Супрунович Ю. О.* Палімпсест заводського ландшафту (на прикладі Київського ВАТ АТЕК) // *Праці центру пам'ятокознавства*. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 132–164.
11. *Иванов С. З., Лепёшкин И. П.* Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. – М.: Пищепромиздат, 1955. – 307 с.
12. *Дьомін М., Царенко С.* Термінологічні визначення архітектурної спадщини: Державний облік пам'яток та його вплив на містобудівний розвиток // *Теорія та історія архітектури і містобудування* : Зб. Наукових праць Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 188–199.
13. *Хан-Магомедов С. О.* ИНХУК и ранний конструктивизм. – М.: Изд-во ARCHITECTURA, 1994. – 248 с.
14. *Хан-Магомедов С. О.* Психоаналитический метод Н. Ладовского во ВХУТЕМАСЕ–ВХУТЕИИИ (Объединенные левые мастерские. Психоаналитическая лаборатория). – М.: Изд-во ARCHITECTURA, 1993. – 200 с.
15. *Алферов Н. С.* Зарождение и развитие отечественной промышленной архитектуры на Урале : автореф. дис. ... докт. арх. / Московский архитектурный ин-т. – Свердловск : М., 1962. – 56 с.
16. *Шумилов Е. Ф.* Творчество архитекторов камских заводов в первой половине XIX века : автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – 18.00.01. Теория и история архитектуры / Всесоюз. НИИ искусствоведения. – М., 1978. – 24 с.
17. *Витт Н.* Отчет о производной ревизии заводов братьев Яхненко и Смирненко в 1870 году (с 26 сентября по 31 октября 1870 года) и некоторые соображения по производству сахара, рафинировке его и другим занятиям. – К., 1871. – 52 с.
18. *Заец А. С.* Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация. – К.: Наук. думка, 2004. – 326 с.
19. *Денисюк Г. І., Чиж О. П.* Музей індустриальної культури Подільських Полісь // *Індустриальна спадщина в культурі і ландшафті* : Матеріали Другої всеукраїнської конференції. Київ, 23–26 травня 2007 року/ – К.: ДАККГІМ, 2007. – С. 178–180.

Тютюнник Ю.Г. Памятники градостроения в индустриальном наследии (на примере сахарных заводов Украины)

Раскрыты особенности сахарных заводов Украины как памятников градостроительства.

Ключевые слова: памятник градостроения, индустриальное наследие, сахарный завод.

Тютюнник Ю.Н. Attractions urban development in the industrial heritage (for example sugar refineries of Ukraine)

The features of the Ukrainian sugar plants as monuments of urban development.

Key words: attractions to urban planning, industrial heritage, sugar factory.

Подано до друку: 29.10.2014 р.